

УДК 316.343.622

АНДРІЙ МАЛЮК,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

Теоретико-методологічні проблеми дослідження сучасної глобальної кризи

Анотація

Сучасний стан глобальної капіталістичної економіки характеризують терміном “криза”. Він пов’язаний з уявленням про деякий поворотний пункт, що засвідчує неможливість для суспільної системи продовжувати попереднє існування і необхідність пережити більш-менш фундаментальну зміну. Однак термін “криза” є багатозначним. Це породжує неабиякий елемент невизначеності, що ускладнює його застосування для пояснення і розуміння значення, масштабів і наслідків тих проблем, з якими зараз стикається світова капіталістична система. Багатозначність терміна “економічна криза” унагальнює проблему типологізації та визначення характеру сучасної глобальної фінансово-економічної кризи, її масштабу та глобальних наслідків. Для розв’язання цієї проблеми пропонується використовувати методологію дослідження довгострокової історичної кон’юнктури. Джерелом ідеї довгострокового історичного кон’юнктурного підходу є праці Ф.Броделя та І.Валерстайна. Відомі також численні приклади застосування кон’юнктурного підходу в марксистському соціально-політичному аналізі історичних ситуацій, марксистській теорії міжнародних відносин і міжнародній політичній економії.

Ключові слова: *глобальна криза, капіталізм, довгострокова історична кон’юнктура, історична система, К.Маркс, Ф.Бродель, І.Валерстайн*

Для характеристики поточного стану сучасної глобальної капіталістичної економіки вживають термін “криза”. Його вжиток передбачає, що стан цей особливий, бо перериває плин її попереднього плавного поступового розвитку і спонукає до зміни. Отже, із терміном “криза” пов’язане уявлення

про деякий поворотний пункт, суть якого зводиться до неможливості для суспільної системи продовжувати попереднє існування і необхідності, під загрозою можливого розпаду, зазнати більш-менш значної зміни, що дасть їй змогу наново встановити “нормальні” умови її відтворення або набутти нової якості. Уявлення про виникнення в системі нових умов та явищ, що загрожують попередньому способу її функціонування чи існування, а також необхідність знайти способи їх подолання і поновлення функціонування, відтворення і розвитку системи співвідноситься із початковим смислом давньогрецького слова “криза”, що означало розв’язання, фінал.

Водночас багатозначність і множинність смислів терміна “криза” навіть у рамках однієї сучасної економічної науки породжує невизначеність, що ускладнює його використання для пояснення та розуміння значущості, масштабів і наслідків тих проблем, із якими зараз стикається світова капіталістична система (СКС) [Wallerstein, 1988]. Криза може означати таке порушення умов капіталістичного відтворення і функціонування капіталістичної системи, котре саме є феноменом, що регулярно виникає, елементом “нормальної” моделі її функціонування, передбачуваної як спосіб розв’язання її короткострокових і середньострокових суперечностей. Такі кризи (реcesії) є однією із фаз економічного чи ділового циклу і трапляються періодично. В економічній науці виокремлено кілька різновидів коротко- і середньострокових періодичних економічних коливань від циклів Кітчина і Жугляра тривалістю, відповідно, 3–4 роки і 7–11 років до інтерциклів Лабруса (близько 10 років), будівельних циклів Кузнеця (близько 20 років) і довгих хвиль Кондратьєва тривалістю 48–60 років [Wallerstein, 1984].

Однаке криза може означати також явище більш суттєве, пов’язане з неможливістю подальшого просування певним шляхом розвитку капіталізму або вичерпанням дієвості переважної моделі капіталістичного розвитку, яка визначає цю стадію розвитку капіталізму. У такому разі неможливість зумовлюється тим, що внаслідок системних суперечностей капіталізму і внутрішньої суперечливості конкретної історичної форми капіталізму (яка є формою подолання його системних суперечностей за конкретних історичних умов), а також внаслідок зміни соціальних, економічних і політичних умов наявна система політичних, економічних і соціальних інститутів перестає забезпечувати сприятливе середовище для капіталістичного відтворення і нагромадження капіталу. У результаті виникає те, що можна позначити терміном “структурна криза капіталістичного відтворення”, і розуміти під цим кризу певної інституціональної форми чи історичної структури, що її капіталізм як система набув у даний час у даному історичному просторі. Криза, що супроводжується загостренням соціальних конфліктів, у перебігу яких різні соціальні класи і групи ведуть боротьбу за вибір напряму інституціональних змін, вирішується шляхом “внутрішньосистемного метаморфоза”, тобто масштабної перебудови капіталістичної системи, переходу до нової історичної структури капіталізму, що забезпечує можливість її подальшого розширеного відтворення і вихід капіталізму на новий шлях розвитку.

В економічній науці, економічній історії й історичній соціології розроблено низку підходів, котрі теоретизують цей різновид криз. До них належить школа регулювання (М.Агліетта, А.Ліпетц, Р.Буае, Б.Джессоп та ін.), яка пов'язує певні стадії в розвитку капіталізму з існуванням певних режимів нагромадження капіталу [Aglietta, 1978, 1982, 1998; Jessop, 1990; Brenner, 1990; Davis, 1978]. Ідейним джерелом паризької школи регулювання став запропонований А.Грамші аналіз системи виробничих методів, упроваджуваних у промисловості США у 1920-х роках і відомих як фордизм [Грамші, 1959]. Спираючись на грамшістське розуміння фордизму, школа регулювання розглядає капіталізм як систему, функціонування якої потребує певних суспільних інститутів. Інакше кажучи, капіталізм має бути вмонтований у регуляторне середовище, котре сприяє процесу нагромадження капіталу. Оскільки капіталізм являє собою систему суспільних відносин, що зазнає змін, його морфологію, тобто складну структуру, можна описати в поняттях структурних форм, криз і регулювання. Структурні форми являють собою виниклі як продукт класової боротьби відносно інтегровані (інституціональні комплекси), що забезпечують відтворення капіталістичних приватновласницьких відносин (форми грошей, відносин між працею та капіталом, капіталістичної конкуренції, держави, міжнародних економічних режимів). Таким чином, вони виступають історичними формами існування відносин виробництва, підпорядкованих закону нагромадження, і способом регулювання їх. Зміна структурних форм за капіталізму відбувається у формі структурних криз, що є “творчими розривами” наступності, безперервності відтворення суспільних відносин і ведуть до перебудови їх у нових формах — нових режимах нагромадження капіталу. Останні становлять комбінації певного “способу нагромадження”, тобто способу організації виробничого процесу (наприклад, після Другої світової війни таким способом став фордизм) і моделей розподілу та споживання, ґрунтованих на виробничій системі певного типу. Той чи інший спосіб нагромадження потребує певних інститутів, що утворюють “спосіб регулювання” — суспільне середовище виробництва, або ансамбль “структурних форм”, регуляторних інститутів, норм і практик на рівні всього суспільства, включно з формами регулювання відносин між капіталом та працею, між промисловим і фінансовим капіталом, між капіталом і державою, між капіталістичними державами. Таким чином, фордизм як режим нагромадження являє собою не просто характеристику виробничих процесів (як у Грамші), а складну історичну структуру, що характеризує фазу капіталістичного розвитку. Забезпечуючи ефективне регулювання відносин і конфліктів між зазначеними елементами, режим нагромадження створює умови для швидкого економічного зростання, а також соціальної й економічної стабільності. Однак поступово суперечності режиму нагромадження, сягнувши певної точки, різко загострюються, що веде до падіння прибутковості, продуктивності й економічного зростання. Зрештою наявний режим нагромадження розпадається. З точки зору представників даної школи, саме конструювання теорії специфічних способів регулювання дає чітку періодизацію історії капіталу відповідно до його внутрішньої логіки. Ця періодизація здійснюється на матеріалі економічної історії

США як референтної моделі всіх сучасних капіталістичних країн та ідеального типу, котрий щонайкраще відповідає вивченню “загальних законів, що управляють відтворенням певних структур капіталізму” [Davis, 1978: р. 210]. На думку М.Агліетти, історія промислового капіталізму США має такі періоди:

- 1846–1873 — період швидкого нагромадження структурних передумов домінування промислового капіталізму;
- 1873–1919 — період формування базової промислової інфраструктури;
- 1919–1945 — період структурної кризи і далекосяжних трансформацій у процесі праці та сфері споживання робітничого класу;
- 1945–1966 — нова модель нагромадження і регулювання, ґрунтована на пришвидшених технологічних змінах і планованому споживанні;
- 1966 — початок нової доби структурної кризи.

В основу цієї періодизації покладено виокремлення в економічному розвитку США від другої половини ХІХ століття двох систем регулювання — *екстенсивного режиму нагромадження* у 1873–1919 роках, коли переважним способом експлуатації було привласнення абсолютної додаткової вартості, й *інтенсивного, фордистського, режиму нагромадження* 1945–1966 років, коли переважає привласнення відносної доданої вартості [Aglietta, 1978; 1982]. Фордизм являє собою історичний спосіб розв’язання суперечностей, породжуваних екстенсивним режимом нагромадження, проте він не усуває іманентних суперечностей процесу нагромадження як такого. Він тільки заміщає ці суперечності новими структурними формами, спрямовуючи класову боротьбу в нові сфери. Структурні суперечності, властиві фордизму, ведуть до нової структурної кризи. Структурна криза не є ані кон’юнктурним спадом, ані остаточним крахом капіталізму. Це органічна криза капіталізму, подолання якої потребує перебудови суспільних інститутів, що регулюють нагромадження капіталу, і нового компромісу всередині та між класами.

Школа регулювання, подібно до її американського аналога — школи суспільних структур нагромадження (Д.Гордон, Д.Котц, Т.Вейскопф, М.Вольфсон, В.Ліппіт та ін.), пов’язує стадії капіталістичного розвитку із довгими хвилями економічного розвитку. На думку представників школи суспільних структур нагромадження (ССН) кожна стадія розвитку капіталізму характеризується сукупністю соціальних, політичних й економічних інститутів, що утворюють суспільну структуру нагромадження, в рамках якої забезпечується сприятливе середовище процесу капіталістичного нагромадження [Gordon, 1988; 1991; Kotz, 2003; 2009; 2010; McDonough, 2011]. Як і у випадку з режимами нагромадження, оскільки сам розвиток капіталізму як класової й експлуаторської форми суспільства руйнує інституціональні комплекси, що виникли як засіб розв’язання проблем капіталістичного відтворення, ССН втрачають свою функціональність. Зміни, що відбуваються (у технологіях, процесах виробництва та праці, моделях соціально-класових відносин), підривають ефективність наявної моделі на-

громадження і вимагають перетворення інститутів, щоби капіталістичне відтворення могло тривати.

У розвитку капіталізму школа ССН змогла ідентифікувати від останньої третини XIX століття кілька стадій. Виходячи з ідей К. Полані, зокрема його концепції подвійного руху, представники школи вважали, що в процесі розвитку капіталізму відбувається чергування ліберальних і регуляціоністських інституціональних структур. Свої узагальнення вони також підкріплювали фактами економічної історії США. Відповідно до розробленої ними теоретичної схеми, період від середини до кінця XIX століття розглядається як фаза конкурентної ССН, або ліберальної інституціональної структури. Її суттєві ознаки полягають у тому, що ринкова структура характеризується переважанням фірм невеликого й середнього розміру, які перебувають у відносинах жорсткої конкуренції, держава відіграє обмежену роль в регулюванні економіки, капітал посідає агресивну позицію стосовно робітничого класу і не схильний до компромісів, а домінантною ідеологією є класичний лібералізм *laissez faire*. Між представниками школи є розбіжність у розумінні конкретних причин, що зруйнували цю, конкурентну ССН. Кризу її (1865–1898) було подолано шляхом створення нової, монополістичної ССН, що характеризується олігополістичною структурою ринкових відносин, слабкими профспілками, імперіалістичною експансією США в Латинській Америці й Азії та створенням Федеральної резервної системи (ФРС США). Край цієї ССН поклала Велика депресія 1929–1933 років. Деякі представники школи ССН розглядають 1898–1945 роки як період існування помірковано регуляторного режиму, криза якого і перехід до нової ССН тривали від початку Великої депресії до завершення Другої світової війни [McDonough, 2011]. Інші поділяють період 1900–1930 на дві фази. Перша пов'язана з регуляторною інституціональною структурою Прогресивної доби (1900–1916), що характеризувалася розширенням економічної ролі держави, ухваленням антимонополістичного законодавства і регулюванням фінансового сектору та намаганням великого капіталу залучити Американську федерацію праці до співпраці з ним [Kotz, 2003; 2009; 2010]. Цей період завершився вступом США у Першу світову війну. Наступна фаза охоплює час ліберальної інституціональної структури 1920-х років, коли державне регулювання економіки істотно послабшало, капітал скинув робітничий клас із позицій, набутих ним у роки Першої світової війни, а в суспільній свідомості домінувала ідеологія крайнього індивідуалізму. Велика депресія поклала початок тривалому періоду інституціональної перебудови, що супроводжувалася посиленням економічної ролі держави і регулюванням фінансового сектору. Нова регуляціоністська ССН сформувалася лише наприкінці 1940-х — після п'ятнадцяти років експериментування і Другої світової війни. Вона характеризувалася новими формами державного регулювання економіки, наявністю потужних профспілкових організацій, обмеженою “історичною угодою” між капіталом та працею, міжнародним домінуванням США, новою ідеологією реформістського лібералізму часів “холодної війни”. Криза повоєнної ССН вибухнула у 1970-х роках, названих представниками школи ССН періодом Великої стагфляції; ця криза далася взнаки в різкому вповільненні темпів економічного зростання,

падінні прибутків та інвестицій, розриві “історичної угоди” між працею та капіталом, у руйнації Бреттон-вудської системи. Наслідком кризи став перехід у 1980–1990-х роках до неолібералізму, що характеризується дерегулюванням бізнесу і фінансів, відмовою від державного макроекономічного регулювання, приватизацією державних послуг і підприємств, скороченням соціальних витрат, посиленням тиску на профспілки. Статус неолібералізму як самостійної ССН лишається невизначеним. Частина дослідників розглядають його якщо не як ССН (оскільки неолібералізм не зміг відновити умови нагромадження капіталу), то принаймні як самостійну форму ліберальної інституціональної структури капіталізму [Kotz, 2003; 2009; 2010]. Інша частина розглядає період неолібералізму як тривалу кризу повоєнної ССН. Відповідно перші розглядають фінансово-економічну кризу, що розпочалася 2008 року, як кризу неоліберальної інституціональної структури.

Крім зазначених шкіл оригінальний підхід до розуміння та пояснення всесвітньоісторичної еволюції капіталізму і структурних криз був розроблений у рамках світ-системного аналізу (ССА). Для пояснення існування, спадів і зміни окремих фаз або стадій розвитку капіталістичної світ-економіки (КСЕ) Дж.Аррігі розробив поняття системних циклів нагромадження [Arrighi, 1994]. Системні цикли нагромадження (СЦН) як механізми відтворення й експансії історичного капіталізму упродовж кількох сот років ґрунтувалися на створенні дедалі масштабніших і потужніших державно-капіталістичних комплексів — держав-гегемонів і пов’язаних з ними капіталістичних організацій — здатних розширювати й поглиблювати функціональне і просторове охоплення світової капіталістичної системи і спрямовувати розвиток КСЕ в рамках певного режиму нагромадження капіталу та влади. Кожен системний цикл складається із фази матеріальної експансії та фази фінансової експансії. У фазі матеріальної експансії новий організаційний центр капіталізму створює геоекономічні, геополітичні й організаційні умови, необхідні для масштабнішого й інтенсивнішого світового поділу праці, що веде до збільшення норми прибутку й інтенсивного зростання матеріального виробництва і торгівлі. Особливість фази матеріальної експансії полягає в тому, що нагромадження капіталу відбувається головним чином шляхом інвестування у виробництво і торгівлю. Мірою розгортання фази матеріальної експансії капітал має тенденцію до перенагромадження, тобто нагромадження капіталу понад той обсяг, що може бути знову інвестований у виробництво і торгівлю без скорочення норми прибутку, тож норма прибутку внаслідок цього знижується. Криза перенагромадження, що завершує фазу матеріальної експансії СЦН, означає також початкову, або “сигнальну” кризу даної світової гегемонії.

У відповідь на кризу перенагромадження провідні суб’єкти капіталістичного нагромадження починають використовувати своє привілейоване становище у світових фінансових мережах, отримуючи вигоду з конкуренції за мобільний капітал, і намагаються в такий спосіб утримати свою владу у світі й відновити прибутковість за рахунок іншої системи. КСЕ вступає у фазу фінансової експансії, в перебігу якої нагромадження капіталу здійснюється головним чином за рахунок інвестицій у фінансовий сектор, спеку-

ляцій із титулами власності й інших претензій на майбутні доходи, тобто фактично експансії того, що Маркс називав фіктивним капіталом. Фінансові експансії — водночас і симптом кризи перенагромодження, і спроба стримати її розвиток. Попервах ослабленому гегемоніві вдається зміцнити становище, що похитнулося, і збільшити свою владу та багатство (так звана *belle époque* фінансової експансії). Проте панування фінансового капіталу супроводжується тим, що Д.Гарві назвав вилучальним нагромадженням (*accumulation by dispossession*), яке тягне за собою значне вилучення і перерозподіл доходу і багатства у трудящих класів на користь капіталістичних і від боржників до кредиторів. У результаті згодом фінансові експансії замість розв'язувати кризу перенагромодження насправді поглиблюють її, бо розширюють і поглиблюють масштаби міждержавного суперництва та соціальних конфліктів. Вони руйнують сформовану систему нагромадження і породжують “термінальну кризу” гегемонії й ситуацію системного хаосу, з якого народжується новий системний порядок на чолі з новим гегемоном і новими провідними капіталістичними агентствами, що встановлюють нову організацію системи нагромадження капіталу.

Такі кризи режимів нагромадження, що ведуть до реорганізації системи нагромадження і революціонізують історичну географію капіталізму, Аррігі слідом за іншим дослідником капіталізму — марксистом-географом Д.Гарві — назвав “перемикальними кризами” (*switching crisis*) [Arrighi, 2004; 2005a; b]. Загалом Аррігі виявив в історії КСЕ чотири системні цикли нагромадження, кожен з яких є також певною стадією розвитку капіталізму. Цей розвиток здійснювався через виникнення на кожній стадії організаційних центрів нагромадження вищого рівня, ширшого масштабу і більшої складності. У цій послідовності міста-держави, що переважали в генуезькому циклі, подібні до Генуї, Венеції та Флоренції, і транснаціональні капіталістичні діаспори в голландському циклі були витіснені з командних висот КСЕ протонаціональними державами на кшталт Голландії та її монопольними торговими компаніями. Потім у британському циклі нагромадження місце їх заступила британська національна держава з величезною формальною колоніальною імперією та всесвітніми неформальними мережами бізнесу. Вони були, своєю чергою, витіснені континентальною за своїми розмірами державою США, їхніми транснаціональними корпораціями і всесвітньою мережею іноземних військових баз. Кожна зміна стадій була відзначена кризою державних і капіталістичних структур і стратегій, що спрямовували експансію на попередній стадії, а також виникненням нових організацій зі зростаючою здатністю вести світовий капіталізм до нової експансії. Криза, з якою КСЕ зіткнулася на рубежі 1970-х років, — це криза перенагромодження, що знаменує собою перехід від фази матеріальної експансії американського СЦН до фази фінансової експансії. Разом із тим це — сигнальна криза гегемонії США. У наш час американський СЦН, що розпочався наприкінці XIX століття, наближається до своєї термінальної кризи [Арригі, 2005; 2008; 2009; Arrighi 1994; 2004; 2005a; 2005b].

Деякою мірою системні цикли нагромадження відіграють у розвитку КСЕ ту саму роль, що й виокремлені І.Валерстайном цикли гегемонії, які

співвідносяться з довгими хвилями Кондратьєва [Wallerstein, 1983; The Age of Transition, 1996; Wallerstein, 2010]. При цьому, якщо кондратьєвські цикли являють собою періоди утворення та руйнації квазімонополій провідних галузей виробництва, то цикли гегемонії — це триваліші періоди виникнення і спаду квазімонополії геополітичної влади, частиною якої є монополія провідних галузей виробництва. Суть циклу гегемонії, як і системного циклу нагромадження, полягає в тому, що одна із держав ядра КСЕ внаслідок історично сформованих причин виявляється здатною встановлювати необхідний для процесу нагромадження капіталу і функціонування капіталістичної системи загалом глобальний порядок, тобто систему правил, за якою функціонує міждержавна система КСЕ. Ясна річ, установленний глобальний порядок відповідає першою чергою інтересам держави-гегемона, максимізуючи нагромадження капіталу капіталістичними агентствами (організаціями), розташованими на її території. Утім, щоб бути більш-менш сталим, гегемоністський порядок має враховувати ширші інтереси, включно з інтересами частини трудящих класів КСЕ. Тут виникає напруженість, що пояснює, чому встановлення гегемонії є настільки важким і настільки рідкісним. Піднесення кожної із гегемоністських держав — Голландії у середині XVII століття, Великої Британії у середині XIX століття і США у середині XX століття — було результатом тривалої боротьби з іншим потенційним гегемоном. Переможець у цій боротьбі зазвичай акумулював у собі економічні (у сфері виробництва, торгівлі, фінансів) переваги, пов'язану з ними військову перевагу і культурне домінування, що робить його здатним визначати характер геокультури КСЕ. Як і монополії провідних галузей, монополія геополітичної влади зазнає руйнації. Економічна монополія гегемона підривається економічним піднесенням інших великих держав, що спричиняє прагнення перерозподілу геополітичних ролей. Гегемонія вступає в період занепаду і кризи. З огляду на те, що нав'язувана гегемоном система правил, про яку говорить Валерстайн, фактично визначає рамки функціонування капіталістичної системи, криза гегемонії являє собою кризу гегемоністського режиму нагромадження і тому також може розглядатися як випадок середньострокової структурної кризи капіталістичного відтворення. Як і Аррігі, Валерстайн розглядає період від початку 1970-х років як кризу світової гегемонії США, котра ускладнювалася збігом її із початком фази спаду повоєнної довгої хвилі Кондратьєва [Dynamics of Global Crisis, 1982; The Age of Transition, 1996; Wallerstein, 2000; 2010].

Оригінальну концепцію капіталістичного розвитку та його структурних криз розробили французькі економісти Ж.Дюмені та Д.Леві [Duménil, Lévy, 2011a, b, c, d; 2012]. Відрізок історії капіталізму, досліджуваний ними, обмежений періодом від другої половини XIX століття. З цього моменту вони виокремлюють чотири стадії розвитку капіталізму, чотири суспільні порядки і відповідно чотири структурні кризи. В основу періодизації капіталізму французькими вченими покладено виокремлення комбінації тенденцій технологічного розвитку і динаміки норми прибутку, а також сукупності масштабних соціальних змін і конфігурації влади, що позначаються терміном “суспільні порядки”. Останні являють собою конкретно-історичну форму

ієрархій влади між класами або фракціями класів, якими характеризується кожна особлива фаза капіталізму, включно з компромісами між цими групами. Виникнення кожної наступної фази пов'язане із вичерпанням можливостей розвитку в рамках попередньої фази і вступом капіталізму в період структурної кризи. Під структурними кризами в даному випадку слід розуміти, на відміну від коротких спадів ділової активності, тобто рецесій ділового циклу, більш масштабні й драматичні пертурбації, що можуть тривати десятиліття поспіль. Такі кризи можуть спричинюватися зростанням нагромадженої праці відносно живої, тобто випереджальним зростанням основного капіталу порівняно з виробництвом, що веде до падіння продуктивності капіталу і норми прибутку. Оскільки цей механізм виникнення криз описував К.Маркс у “Капіталі”, Дюмені та Леві називають їх структурними кризами “за Марксом” (à la Marx). Дві структурні кризи в історії сучасного капіталізму — 1890-х і 1970-х років — являють собою типові кризи, спричинені падінням норми прибутку. Поряд із кризами “за Марксом” французькі економісти вирізняють інший тип структурних криз. Він пов'язаний із тим, що в результаті подолання першого типу криз у суспільстві виникають тенденції, що сприяють інтересам “фінансів”, тобто вищим фракціям капіталістичних класів і фінансовим інститутам, котрі є інструментом їхнього панування і збагачення. Їм вдасться нав'язати свою дисципліну трудящим класам, у результаті чого виникає суспільний порядок, який характеризується фінансовою гегемонією. В історії сучасного капіталізму визначають дві фази фінансової гегемонії — період 1900–1933 років між кризою 1890-х і Великою депресією і період неолібералізму від початку 1980-х до нинішньої глобальної фінансово-економічної кризи. Криза суспільних порядків цього типу позначається терміном криза фінансової гегемонії” [Duménil, Lévy]. На відміну від криз “за Марксом”, як вважають французькі дослідники, вони не є кризами прибутковості. Як можна завважити, модель еволюції капіталізму, сконструйована Ж.Дюмені та Д.Леві, має певну схожість із моделлю Дж.Аррігі. Кризи перенагромадження капіталу “за Марксом” приблизно збігаються із кризами фаз матеріальної експансії британського й американського СЦН. Своєю чергою, періоди фінансової гегемонії приблизно збігаються із фазами фінансової експансії британського й американського системних циклів нагромадження, виокремлених Аррігі, а періоди фінансової гегемонії розділені періодом соціал-демократичного або кейнсіанського компромісу (фаза матеріальної експансії американського СЦН). Велика депресія 1929–1933 років і фінансово-економічна криза, котра вибухнула 2008-го і є кризою неолібералізму під гегемонією США, являють собою кризи фінансової гегемонії. Французькі дослідники фактично уникають бодай щось говорити з приводу загального механізму генерування даного типу фінансових криз. Цитати з Маніфесту комуністичної партії К.Маркса і Ф.Енгельса, що їх вони використовують для характеристики цих криз, стосуються радше загальних базових суперечностей, які є механізмом капіталістичних криз узагалі, ніж специфіки саме цього типу структурних криз. У подальших статтях я спробую показати, що кризи фінансової гегемонії є складниками епох структурних криз, котрі назагал є кризами “за Марксом”. Що стосується

неолібералізму (другого виокремленого періоду фінансової гегемонії), то Дюмені та Леві виявляють внутрішні специфічні суперечності даної фази, що й призвели до її структурної кризи у 2007–2008 роках. При цьому французькі економісти особливо зосереджуються на процесах, що мали місце в економіці США, на якій сфокусовано аналіз, позаяк саме тут криються джерела кризи. Вирішальним чинником тут є динаміка взаємодії неолібералізму із траєкторією світової гегемонії США, що також засвідчує подібність концепції французьких економістів із концепцією Аррігі. Результатом такої взаємодії стала суперечність між гонитвою за максимізацією прибутків, що супроводжує фінансіалізацію та глобалізацію економіки, з одного боку, і характерним для неолібералізму уповільненим нагромадженням капіталу, збільшенням торгового дефіциту і заборгованості США. Таким чином, причиною кризи виявилася конвергенція двох груп детермінаційних чинників. З одного боку, неолібералізм призвів до формування гігантської фінансової глобальної структури із центром у США. З іншого — світова гегемонія США дала їм змогу просуватися траєкторією нарощування внутрішніх і міжнародних економічних диспропорцій. Фінансове дерегулювання, один із чинників виникнення зазначених диспропорцій, також уможливило зростання споживання за рахунок збільшення боргів домогосподарств. У перебігу зазначеного процесу відбувся збіг спадного тренда нагромадження капіталу, зростання частки споживання у ВВП, зростання дефіциту зовнішньої торгівлі, зростання боргів домогосподарств і зростання фінансування економіки США рештою світу. Намагаючись усунути всі бар'єри на шляху свого збагачення, капіталістичні класи зрештою втрачають контроль над процесом, а зростання диспропорцій призводить до кризи [Duménil, Lévy, 2011c; 2011d; 2012].

Врешті-решт, існує третя можливість розуміння кризи і третій тип капіталістичних криз: криза як системна криза капіталізму. Якщо циклічні та структурні кризи капіталізму відбуваються всередині капіталістичної системи і, зумовлюючи її модифікацію, тим самим сприяють її виживанню й консолідації, то рано чи пізно сам розвиток капіталізму призведе до того, що настане момент, коли можливості відтворення капіталістичної системи будуть вичерпані, а подальше її існування виявиться неможливим. Це і є ситуація кризи капіталістичної системи загалом, або системна криза капіталізму. Її розв'язання потребує вже системної метаморфози — перетворення історичної системи капіталізму на іншу суспільно-історичну систему, що поставить також проблему пошуку історичних альтернатив капіталізму. Про те, що капіталізм переживає системну кризу, говорить І.Валерстайн [Dynamics of Global Crisis, 1982; The Age of Transition, 1996; Wallerstein, 2000; 2010].

Багатозначність терміна “економічна криза”, множинність асоційованих з ним смислів увиразнюють проблему соціально-історичного діагнозу сучасної історичної ситуації. Передусім це стосується питання типологізації сучасної глобальної фінансово-економічної кризи. Що являє собою сучасна глобальна криза? Із яким типом криз ми маємо справу? Відповідь на ці питання дасть нам змогу зрозуміти характер і масштаб нинішньої історичної зміни, а відтак, і нового історичного періоду, про початок якого

сповіщає криза. Стануть зрозумілими також імовірні наслідки кризи для розвитку як світової капіталістичної системи, так і людства загалом. Чи будуть її наслідком зсуви короткострокового циклічного характеру, завершення старого і початок нового циклу капіталістичного розвитку або ж відбудуться суттєвіші зміни і які саме?

Методологічні проблеми дослідження сучасної глобальної кризи

Кожна криза і пов'язаний з нею період — це не лише закономірне, а й унікальне суспільно-історичне явище, що відбувається за конкретних історичних обставин, зумовлене конкретними історичними причинами. Як таке це явище для всебічного, повного й об'єктивного відображення засобами науки має набути не тільки абстрактно-теоретичного, а й конкретно-історичного пояснення. Необхідність уведення поряд з абстрактно-теоретичним розумінням і на його основі історико-соціологічного аналізу емпіричної реальності пояснюється неможливістю зрозуміти історичний процес у всій його складності, звертаючись лишень до виявлених в абстрактній теоретичній моделі законів капіталізму і загальної структури відносин між різними його аспектами, виражених у логічній системі супідрядних абстракцій (категорій), виведених послідовним абстрагуванням від конкретно-емпіричного матеріалу. Безпосереднє застосування системи положень, принципів і понять абстрактної теорії капіталізму взагалі до реально наявних кризових тенденцій навряд чи буде достатнім для їх пояснення. А безпосереднє долучення до абстрактної теорії фактів, що відображають реально здійснюваний у дійсності процес, буде радше слугувати цілям ілюстрації й роз'яснення абстрактних положень теорії, ніж розумінню самого процесу. Звісно, без рівня абстрактної теорії капіталізму взагалі, або, як його назвав японський марксист Козо Уно, теорії чистого капіталізму, таке пояснення неможливе, тож дослідження кризових тенденцій стає суб'єктивістським й емпірицистським [Maclean, 1981]. Проте, спиняючись на рівні чистого капіталізму, воно стає механістичним, а не діалектичним. Капіталізм існує не взагалі, а в певній конкретно-історичній формі, й усередині цієї форми може набувати специфічних просторово-часових конфігурацій. Усе це і має виступати в ролі ланок, що опосередковують абстрактну теорію. Необхідне, щонайменше, дослідження реальної взаємодії аспектів, властивостей і відносин, виявлених в абстрактній теоретичній моделі капіталізму, взятих у тій конкретно-історичній формі, в якій вони виявляються, з історично унікальними обставинами простору і часу капіталізму. Тому теоретично обґрунтоване історико-соціологічне дослідження сучасної кризи містить одночасно три рівні понять. Перший рівень — рівень абстрактно-загального, тобто рівень абстрактної соціальної теорії, в якій капіталізм поданий як абстрактно-теоретична модель, як структурний принцип, відсторонений від особливостей його історичного простору і часу. Іншими словами, капіталізм на цьому рівні являє собою певний тип суспільства, закони якого діють однаково в усьому його просторово-часовому континуумі, тобто незалежно від простору і часу. У цьому разі центральними категоріями виступатимуть

категорії капіталістичного способу виробництва і капіталістичної суспільно-економічної формації. Наступний рівень — конкретно-загального — включає систему понять, що відображають існування капіталізму як емпіричної тотальності, що розвивається, взятої в умовах історичного простору і часу, тобто простору-часу капіталізму. На цьому рівні центральне місце посідають поняття тих конкретних форм, в яких втілюється історично капіталістичний спосіб виробництва — світова капіталістична система, капіталістична світ-економіка, капіталістичне суспільство в сенсі одиничного соціально-історичного організму. Крім цього, можна виокремити рівень особливого, що охоплює усталені просторово-часові конфігурації, яких набуває світова капіталістична система і які характеризують окремі стадії її розвитку. Особливе тут виступає як проміжний між загальним і окремим рівень, що охоплює і окреме, і загальне і виникає на основі знання загального, а також історичної конкретності. Якщо загальне однакове впродовж усього періоду капіталізму, то особливому властива своєрідність, оскільки крім загального воно втілює ще історичну специфіку об'єкта в даний момент його існування. При цьому найбільш загальними виступають формаційні ознаки капіталізму як повторювані й характерні для всіх капіталістичних соціально-історичних утворень, хоч би де і коли вони виникали. Оскільки капіталізм завжди існує у вигляді конкретної історичної структури (світової капіталістичної системи, капіталістичної світ-системи), виникає необхідність виокремлення ще одного рівня загальності, характерної саме для даної історичної структури — рівня конкретно-загального. Загальними на цьому рівні є ті ознаки, що по-різному повторюються на всіх стадіях її розвитку. Особливими стосовно цих загальних будуть ознаки, властиві тільки окремим стадіям соціальної еволюції капіталістичної історичної структури. Лише в результаті поєднання цих трьох рівнів уможливується “емпіричний аналіз справжнього стану капіталізму як у світі загалом, так і в кожній окремій країні” [Maclean, 1981: p. 213].

Сама по собі абстрактна теорія капіталістичної суспільно-економічної формації не може пояснити виникнення особливих фаз, стадій розвитку реального історичного капіталізму, таких як, наприклад, період 1848–1875 років, названий Е.Хобсбаумом “століттям капіталу” — часом “безпрецедентного економічного прогресу” [Хобсбаум, 1999b: с. 44], “століття імперій” 1873–1914 років, період імперіалізму, що характеризувався Великою депресією 1873–1896 років, загостренням міжімперіалістичного суперництва, інтенсифікацією колоніальних захоплень і боротьби за переділ світу, прискоренням процесу концентрації й централізації капіталу [Хобсбаум, 1999a; b; c], “золота доба капіталізму” 1945–1973 років і наступне за ним “глобальне століття”. На рівні абстрактної теорії як причини діють ті самі закони, однакові для всіх етапів розвитку капіталізму. Тому, на що звертають увагу Ф.Бродель та І.Валерстайн, щоб спуститися від абстрактної теорії до історичних подій, необхідно розробляти системи понять проміжного рівня абстрактності, котрі опосередковують дві крайні точки логічного континуума — вічний час-простір абстрактних генералізацій, що характеризуються загальністю і необхідністю, та епізодичний геополітичний час-простір сукупності одиничних окремих подій [Бродель, 1977; Wallerstein, 1991; 1998a;

b, s. a.]. Геополітичним цей час-простір є з точки зору номінальних дефініцій простору, в якому відбуваються події (наприклад, вибори в Ольстері, війна в Лівії тощо). Під поняттями проміжного рівня абстрактності розуміють поняття, які стосуються того, що Ф.Бродель назвав “великою тривалістю” або “тривалою часовою протяжністю” (*longue duree*), а І.Валерстайн — структурним часом-простором — простором і часом великих історичних структур або, як їх називає І.Валерстайн, історичних систем [Бродель, 1977; 1986; 1988; 1992; Wallerstein, 1991; 1998a; 1998b, s. a., 2001]. Історичні системи, як їх визначає І.Валерстайн, це самодостатні й автономні суспільні системи, що мають просторові та часові межі, тобто певну просторову сферу і період історичного існування. В їх основі лежить структура суспільного поділу праці, підпорядкована дії низки фундаментальних принципів (способу виробництва). Виокремлення історичних систем як просторово-часових цілісностей дає змогу отримати одиницю історичного процесу й аналізу соціальної наступності та змін. Історична система капіталізму являє собою капіталістичну світ-економіку, головним принципом якої є безкінечне нагромадження капіталу [Wallerstein, 1974; 1980; 1988; 1989; 1991; 1998a; 1998b, s. a., 2000, 2001]. Подібно до будь-якої історичної системи, КСЕ має вікові тренди — довгострокові структурні або, як би їх назвав А.Грамші, органічні тенденції еволюції її базових структур. Ці тенденції можна інтерпретувати як конкретну форму прояву дії фундаментальних законів у даній конкретній історичній системі. Усередині “великої тривалості” історичної системи капіталізму існує циклічно-ідеологічний час-простір, який відображає дію регуляторних механізмів, що підтримують функціонування системи. Функціонування їх набуває форми циклічних ритмів економічного розширення і стиснення капіталізму.

Зі сказаного випливає, що теоретично обґрунтованого й історично конкретного розуміння поточних процесів і подій можна досягти тільки в разі розгляду їх крізь призму множини історичних перспектив, тобто типів соціального часу, серед яких головна роль належить двом проміжним — часу історичної структури капіталізму (рівень конкретно-загального) і часу середньострокових процесів усередині її (рівень особливого). Це підводить до методологічної ідеї поєднання довгострокового структурного і середньострокового кон’юнктурного історичного аналізу, що дає змогу розглядати сучасну глобальну кризу в контексті еволюції світової капіталістичної системи та її окремих стадій. Поєднання довгострокових структурних тенденцій і середньострокових циклічних процесів породжує довгострокову історичну кон’юнктуру, котра, якщо її розробити як поняття, може відіграти роль методологічного інструменту пізнання і пояснення як конкретних подій і явищ, так і певних історичних періодів загалом. Термін кон’юнктури багатозначний. Найчастіше його вживають у значенні відносно короткострокових економічних коливань, станів ринку в даний момент часу. На підставі цього економічного розуміння виникло тлумачення кон’юнктури в ширшому суспільно-історичному розумінні, коли вона розглядається як швидкоплинний момент історичного процесу, мінливий стан, поверховий історичний феномен на противагу чомусь глибшому, органічнішому — структурі як справжній сутності. За такого вузького розуміння кон’юнктури

як історичного моменту, швидкозмінюваного співвідношення сил, сукупності обставин, що складаються в даний момент, кон'юнктура абстрактно і метафізично протиставляється структурі, і, таким чином, конкретно-історична структура, що детермінує даний історичний момент, попросту випадає з аналізу кон'юнктури. Утім, без поняття детермінаційної структури історичний процес являє собою сукупність історичних моментів, кожен із яких є унікальним і не може бути зведений до іншого моменту. Цілісний погляд на історичний процес потребує конкретнішого і діалектичного розуміння кон'юнктури, що включає не лише протилежність, а й єдність кон'юнктурного і структурного, органічного як не тільки протилежних, а й таких, що передбачають одне одне. У цьому смислі історична кон'юнктура є структурною кон'юнктурою, котра охоплює також і формування і зміну самої структури, на основі якої вона виникає. У такому випадку кон'юнктуру можна розглядати як комбінацію певних структурних рис та історичних обставин і процесів, що формують складне утворення, яке структурує певні проміжки історичного часу (див. також: [Koivisto, 2012]). Якщо дія зазначеного конкретно-історичного утворення обмежується історичним моментом, можна говорити про короткострокову історичну кон'юнктуру. Якщо ж її дія визначає характер історичної епохи, то це — довгострокова історична кон'юнктура. Між цими крайніми точками можна вирізнити середньострокову історичну кон'юнктуру. Суспільні зміни здійснюються на підставі історичних кон'юнктур різноманітного типу.

Сама ідея виокремлення довгострокової історичної кон'юнктури пов'язана з ідеєю множини типів соціального часу-простору, висунутою Ф.Броделем і розробленою І.Валерстайном. З одного боку, існує тривала часова тяглість, пов'язана з існуванням великих суспільних структур (матеріальна культура, повсякденне життя, історія цивілізацій і ментальностей, “столітні тренди” геоeкономіки). Під структурою, як наголошує Ф.Бродель, “дослідники соціальних явищ розуміють організацію, порядок, систему доволі усталених відносин між соціальною реальністю та масами. І для істориків структура — це ансамбль, архітектура соціальних явищ, але передусім вона — стала історична реальність, що повільно змінюється в часі. Деякі довгострокові структури стають сталим елементом життя цілої низки поколінь. Інші структури менш стійкі. Але всі вони є опорою і перешкодою історичного руху. Так, визначаючи межі дії й досвіду людини, вони стають перешкодами (“обгинальними” в математичній термінології)” [Бродель, 1977: с. 124]. Увести в науку поняття тривалої часової тяглості, тобто часу довгострокових історичних структур, — означає “звикнути до часу, що спливає... настільки повільно, що він видався би майже нерухомим. Тільки тоді ми зможемо вирватися з полону подій, щоб знову повернутися до них і подивитися на них іншими очима, поставити їм інші питання. ...Історію загалом можна зрозуміти тільки при порівнянні її із цим неозорим простором повільної історії. Лишень так можна виявити справжній фундамент історичних подій. І тоді всі поверхи загальної історії, всі вибухи історичного часу постануть перед нами як такі, що виростають із цієї напівнерухомої глибини, центру тяжіння, навколо якого обертається все” [Бродель, 1977: с. 127]. З іншого боку, заторкуючи згадані інші поверхи історичного процесу при до-

слідженні життя капіталістичної світ-економіки, Бродель виокремлює час середньої тривалості, тобто середньостроковий час циклічних процесів, що налічують десятиліття. “Близько п’ятдесяти років тому, — пише Ф. Бродель, — гуманітарні науки відкрили ту істину, що все життя людей зазнає флуктуацій, коливається з примхи нескінченно відновлювальних періодичних рухів... Під “соціальним рухом” слід розуміти всі рухи, що приводять будь-яке суспільство в рух” [Бродель, 1992: с. 66]. При цьому різноманітні види циклічних рухів “були сучасниками одне одного, були синхронні: вони співіснували, змішувалися, додавали свої рухи до коливань цілого чи відокремлювалися від нього” [Бродель, 1992: с. 67]. Сукупність таких рухів “утворює кон’юнктуру або, краще сказати, кон’юнктури”, оскільки існує чимало кон’юнктур, що заторкують економіку, політику, демографію, самосвідомість і колективне мислення, мистецтво і літературу, і такі соціальні явища, як злочинність і мода [Бродель, 1992: с. 66]. Усі ці види кон’юнктур як збіг, сполучення різнорідних процесів і обставин, характеризують образ КСЕ в кожен конкретний момент часу.

Проте збіг різноманітних історичних процесів не означає, що історія являє собою хаотичне нагромодження їх, в якому неможливо відокремити центральні процеси від другорядних, субстанціальні відносини і властивості від інших, зумовлених ними. Бродель зовсім не є прихильником еkleктичного підходу, за якого приватне, другорядне, зовнішнє і випадкове за своєю історичною і методологічною значимістю зрівнюється з цілим, визначальним, необхідним і суттєвим. У своїй відомій методологічній статті, написаній 1958 року, він зазначав: “Щоб зрозуміти світ незалежно від того, чи то 1558 рік або благословенний 1958 рік, ми маємо визначити ієрархію наявних у ньому сил, течій, конкретних рухів і потім уже зв’язати їх в єдине ціле. У кожен момент історичного дослідження необхідно розмежовувати довгострокові рухи і короткострокові імпульси; рухи, що виникли нещодавно, і рухи, що йдуть із глибини історичного часу. Світ 1558 року, вельми зловісний на годинникові французької історії, не народився на рубежі цього безрадісного року, як і, знову в масштабі французького часу, черговий важкий рік для Франції не розпочався в новорічну ніч 1958 року. Будь-яка “сучасність” містить різноманітні рухи, різноманітні ритми: “сьогодні” почалося одночасно вчора, позавчора, “колись”” [Бродель, 1977: с. 128]. Основні причини історичних змін лежать, на думку Броделя, у “тривалій часовій тяглості”. Це означає, що фундаментом соціально-історичного пояснення є поняття великої історичної структури — капіталістичної світ-економіки, що має низку суттєвих властивостей, на основі яких виникають довгострокові історичні тенденції розвитку (столітні тренди, як би їх назвав І.Валерстайн).

У продовження обґрунтування ідеї методологічного підходу з точки зору довгострокової історичної кон’юнктури, зазначу, що сам Бродель із безлічі кон’юнктурних ритмів вирізняв довгострокову кон’юнктуру. Остання є у Броделя результатом взаємодії столітніх трендів і довгих хвиль Кондратьєва. “Якщо скласти два ці рухи — столітню тенденцію і цикл Кондратьєва, — зазначає учений, — то ми матимемо “музику” довгострокової кон’юнктури, що звучить на два голоси” [Бродель, 1992: с. 76]. Це ті довго-

строкові рухи, поєднання котрих, напевно, своєю кумулятивною дією викликає структурні зміни і визначає характеристики особливих фаз еволюції капіталізму. Концепт довгострокової історичної кон'юнктури, що формує історичну епоху, є перехідною ланкою від абстрактних законів теорії чистого капіталізму взагалі і структурних історичних трендів історичного капіталізму, що виникають на їх основі, до історично специфічних для даного часу процесів і подій. Він дає можливість конкретніше досліджувати механізм формування історичних епох. Доповненням до сказаного можуть послугувати слова У.Табба про те, що необхідно бачити різницю між капіталізмом як способом виробництва та аналізом особливих форм капіталізму в їхній історичній специфіці. Останні можна розглядати як специфічну кон'юнктуру, наприклад, американський капіталізм за доби глобального неолібералізму. Тенденції на рівні капіталізму взагалі зумовлюють історичну специфіку і можливості на рівні особливої кон'юнктури [Tabb, 2010: р. 309–310].

Виходячи зі сказаного і використовуючи наявні розробки кон'юнктурного підходу в марксистських дослідженнях політики і міжнародній політичній економії [Rosenberg, 2005; Callinicos, 2005; Koivisto, 2012; Tabb, 2010; Pijl, 001], можна визначити довгострокову історичну кон'юнктуру як усталену конкретну комбінацію або ансамбль процесів, що породжують конкретно-історичну просторово-часову конфігурацію капіталізму, що визначає характер стадії розвитку історичної капіталістичної системи й історичної епохи, що виникає на її основі.

Кожен етап розвитку світового капіталізму характеризується наявністю низки процесів, взаємодія яких упродовж певного часу породжує унікальну комбінацію відносно стійких соціальних, економічних, політичних та інших характеристик, що формують особливості даної фази світової капіталістичної системи (СКС). Ці особливі риси, які є наслідком накладення одна на одну обставин, умов і процесів різноманітного масштабу і тривалості, — історична кон'юнктура — характеризують дану фазу розвитку світової капіталістичної системи і як дієва причина визначають перебіг і напрям тенденцій суспільного розвитку впродовж усієї фази. Історична кон'юнктура виникає на основі дії загальних законів капіталістичного суспільства, які в реальній історичній системі капіталізму виявляються в конкретній формі генеральних структурно-історичних тенденцій її розвитку, невіддільних від реального конкретно-історичного руху і досягнутого в даний момент під їхньою дією стану історичного капіталізму. Дія зазначених тенденцій сама зазнає змін, хоча б унаслідок кумулятивного ефекту саморозвитку, самозростання і нагромадження наслідків їхнього попереднього розвитку, а також наявності контртенденцій. Вона завжди відбувається щораз у нових опосередковувальних історичних умовах, а це ще більше ускладнює різноманітні конкретно-історичні форми прояву їх. Саме розгортання структурно-історичних тенденцій змінює умови, в яких вони торують собі шлях, реалізуються як тенденції. Таким чином, виникнення довгострокової історичної кон'юнктури передбачає як мінливість, так і інваріантність, наступність, у рамках якої мінливі конкретні історичні форми перебігу суспільних процесів та історично зумовлені форми їхніх взаємодій зберігають свій

капіталістичний характер і можуть бути досліджені тільки на основі знання системи загальних законів капіталізму як такого. Проте конкретне розуміння і пояснення потребує історичної конкретизації дії загальних механізмів функціонування і розвитку капіталізму в контексті історично заданих обставин простору і часу. Наприклад, відповідно до І. Валерстайна, так звані цикли піднесення і спаду або розширення і стиснення капіталізму насправді не є циклами у сенсі повернення до вихідного стану. Вони створюють щораз нову історичну ситуацію, просуваючи історичний капіталізм до нового рівня технологічного розвитку, зростання нагромадження капіталу, поглиблення процесів комодифікації, до збільшення його просторових масштабів, і щоразу здійснюються в історично специфічній комбінації соціальних, економічних, політичних і геополітичних обставин [Dynamics, 1982]. У зміні таких періодів піднесення і спаду виявляється дія структурно-історичних тенденцій розвитку капіталізму.

Комбінування загальних законів, конкретизованих у вигляді генеральних структурно-історичних трендів і процесів меншого масштабу й тривалості, дає змогу розглянути кожен особливий етап в контексті еволюції всього капіталізму як історичної системи. Тобто ми можемо розглядати окрему стадію у зв'язку з попередніми стадіями, в яких лежать її витoki, і наступними, джерелом яких є вона сама. Загальні закони та генеральні структурно-історичні тенденції капіталізму, що виникають на їх основі, забезпечують наступність особливих періодів розвитку капіталістичної системи і є підґрунтям виокремлення таких періодів. З іншого боку, історичність простору і часу капіталізму означає неможливість розглядати стадії його розвитку як від початку задані, наперед визначені й відомі заздалегідь. Довгострокову історичну кон'юнктуру не можна ані зводити до абстрактних законів і загальних структурних тенденцій, ані розглядати як цілком випадкове і хаотичне нагромадження подій. Вона є прояв і дія загальних тенденцій системної логіки капіталізму в конкретній історичній ситуації, опосередкування їх конкретними історичними умовами, формами й обставинами, в яких і через які вони здійснюються.

Це можна проілюструвати таким прикладом. Загальноприйнятим положенням є, що історичний капіталізм має структурну тенденцію до географічної експансії, що є наслідком стимулів, породжуваних законами капіталістичного способу виробництва. Проте численні дослідження історії капіталізму, проведені з відмінних теоретико-методологічних позицій [Wallerstein 1974; 1980; 1989; Hobsbawm, 1999; Beaud, 2002], показують, що ця тенденція не мала лінійного безупинного характеру. Вона не реалізовувалася автоматично. І, приміром, за бурхливою експансією XVI століття розпочалася свого роду стабілізація XVII століття. Чи була це, як вважають Гобсбаум та інші, “криза XVII століття” [Hobsbawm, 1954a, b; Trevor-Roper, 1959], завершальна фаза переходу до капіталізму або, як гадає Валерстайн, тривала стагнація “довгого XVII століття”, що дала змогу капіталістичній світ-економіці консолідуватися і підготувати ґрунт для ривка так званої промислової революції [Wallerstein, 1980], або, зрештою, інтенсивний режим нагромадження капіталу в період гегемонії Голландії, як гадає Арігі [Арігі, 2005; 2008; 2009], факт залишається фактом — з точки зору гео-

графії капіталізму, кордони, створені близько 1500 року, до 1750-го змінилися несуттєво.

Причини цього слід шукати в історично сформованому в даний період сполученні, комбінації контртенденцій, що врівноважували внутрішню тенденцію капіталізму до географічної експансії. Крім того, включення тієї чи іншої частини земної кулі в орбіту капіталізму також було явищем історичним, що відбувалося в контексті різноманітних історичних обставин простору і часу. Тут можна вказати, з одного боку, на певний рівень технологічного розвитку, політичну, військову тощо здатність капіталістичних класів держав ядра підпорядкувати дану територію, геополітичне положення і відносини великих капіталістичних держав, а з іншого боку, на історично задане економічне, політичне і військове становище держав і народів, що є об'єктом капіталістичної експансії, їхню здатність і готовність опиратися цій експансії. Загалом підхід з точки зору довгострокової історичної кон'юнктури вможливує упорядкування потоку подій і фактів, що спостерігається в певний проміжок часу, на засадах системи пояснення конкретного періоду розвитку капіталізму.

Оскільки йдеться про капіталізм, центральним організаційним процесом довгострокової історичної кон'юнктури виступає безупинне нагромадження капіталу, здійснюване в рамках і за посередництва конкретної моделі або системи нагромадження капіталу. Остання містить просторово-часові констеляції інститутів (моделей виробництва, розподілу, обміну і споживання, моделей соціально-класових відносин, світового поділу і комбінування праці) та стратегій суб'єктів класової дії, що підтримують капіталістичне відтворення. Географічний масштаб системи нагромадження капіталу, а відтак, і капіталізму, від початку був наднаціональним, але поступово ставав глобальним. Із цього випливає, що виокремлення певних історичних періодів має спиратися на усталений стан глобальної системи нагромадження капіталу впродовж певного часу, що зумовлюється комбінацією капіталістичних інститутів і стратегій і має розпочинатися з рівня історичної структури капіталізму (світова капіталістична система, капіталістична світ-економіка) загалом. При цьому, хоча в основі виокремлення довгострокової часової кон'юнктури лежить стан процесів нагромадження капіталу, обмежувати її аналізом одних економічних процесів, циклів кон'юнктури й залишати осторонь загальносистемний контекст, означало б підмінити принцип економічного детермінізму економічним редукціонізмом. Процес капіталістичного нагромадження, здійснюваний за допомогою класових структур, потребує створення певних форм соціальних, політичних, культурних й ідеологічних інститутів, що забезпечують їх відтворення і функціонування. Тому поняття довгострокової історичної кон'юнктури має охоплювати також соціальні, політичні, культурні й ідеологічні процеси в їхньому зв'язку із капіталістичним розвитком. Крім того, оскільки капіталізм — це великомасштабна історична структура, вона містить і геополітичні аспекти. Капіталістичне відтворення і нагромадження капіталу у світовому масштабі здійснюється, зокрема, й у процесі взаємодії різних політичних сил, наділених владою на певній території у формальних рамках міждержавної системи КСЕ. Сказане про довгострокову

історичну кон'юнктуру стосується також великих криз капіталізму — структурних і системних: не існує суто економічних структурних криз, бо вони є частиною ширших суспільних процесів, що включають соціальні, політичні та культурні аспекти. Унаслідок цього структурну кризу можна визначити як істотне потрясіння суспільної системи капіталізму, що може загрожувати відтворенню її базових механізмів і самому її існуванню. При цьому система може перебудуватися, усуваючи застарілі компоненти й механізми, що перешкоджають розвитку, здійснюючи інновації, спрямовані на її порятуюнок.

Аналіз сучасної глобальної кризи крізь призму довгострокової історичної кон'юнктури передбачає відповідно до принципів історичного підходу певну послідовність кроків. По-перше, аналіз сучасного стану кризових тенденцій, що становлять вихідний пункт історичного розгляду, в перебігу якого формується початкове уявлення про предмет. По-друге, аналіз формування довгострокової історичної кон'юнктури, що породила кризу, та її внутрішньої динаміки, що означає виявлення генези і головних етапів розвитку предмета — сучасної глобальної кризи, її розгляд у контексті історії розвитку капіталізму з його структурно-історичними трендами розвитку, визначення конкретної комбінації ключових процесів, що характеризували стан капіталізму в розглядуваний період. По-третє, виявлення тенденцій розвитку сучасної глобальної кризи, коли на засадах синтезу знань про теперішнє і минуле уможлиблюється визначення, з певною мірою достовірності, історичних перспектив розгортання кризи.

Сучасна глобальна криза крізь призму короткострокової історичної кон'юнктури

Сучасна глобальна криза розпочиналася 2008 року як криза банківська та фінансова. Її безпосередньою причиною став вибух спекулятивної бульбашки, надування якої на ринку нерухомості США почалося у 2002-му, після того як обвалився ринок акцій високотехнологічних компаній, тобто луснув спекулятивний пузир “нової економіки”. Криза малоліквідних і високоризикованих іпотечних кредитів поширилася на пов'язані з іпотекою похідні фінансові й складні кредитні інструменти і, зумовивши кризу ліквідності, з іпотечної стала банківською. Одним із перших її проявів було банкрутство великого інвестиційного банку США “Bear Stearns”, урятування якого стало справою Федеральної резервної системи (ФРС) США, міністерства фінансів США та інвестиційного банку “JPMorgan Chase”, якому ФРС дала кредит на купівлю “Bear Stearns”. Проте цим банком справа не обмежилася. Криза ліквідності загрожувала банкрутством іншим великим фінансовим інститутам США, що становлять центральний елемент світової фінансової системи. Проблеми з капіталізацією виникли у таких провідних фінансових структур, як “Goldman Sachs”, “Merril Lynch”, “Morgan Stanley”, “Citigroup”. Криза призвела до краху двох найбільших іпотечних агенцій “Fannie Mae” і “Freddie Mac”, що спричинилося до ще більших проблем у банківському секторі й призвело до націоналізації зазначених агенцій. Потім сталося банкрутство і примусовий порятуюнок інвестицій-

ного банку “Merrill Lynch” банком “Bank of America”, а також інвестиційних банків “Lehman Brothers”, “Morgan Stanley” і “Goldman Sachs” і найбільшого ощадно-позикового банку “Washington Mutual”, проданих за безцінь або реструктурованих. У шерезі причин, що викликали фінансову кризу, найближчою слід вважати систему заходів з дерегулювання і лібералізації фінансового сектору, що активізує розвиток фінансових спекуляцій. Серед зазначених заходів варто також звернути увагу на здійснення ФРС США політики “дешевих грошей” і накачування економіки ліквідністю. Ця політика вможливила кредитну експансію, котра підживлює спекулятивні бульбашки, включно з фінансовою пірамідою на ринку нерухомості.

Одним із найважливіших феноменів, що відіграли важливу роль у кризі високоризикованих іпотечних кредитів, була так звана сек’юритизація. З огляду на доступність іпотечних кредитів і зростання вартості нерухомості внаслідок припливу дешевих грошей, банки й інші фінансові установи втягувалися в операції на ринку нерухомості. При цьому вони широко вдавалися до сек’юритизації шляхом перетворення боргів (іпотечних контрактів) на забезпечені активами (заставними) цінні папери, якими можна було торгувати (mortgaged-based securities). Від 1980-х років комерційні банки почали продавати іпотечні заставні інвестиційним банкам, а ті, зважаючи на неоднорідність боргів у плані їх ризикованості, об’єднували боргові зобов’язання в “пули” із сотень і тисяч заставних. Різні частини “пулів” мали свій рівень ризику, оцінюваний кредитними рейтинговими агенціями. Зв’язування боргових зобов’язань давало змогу диверсифікувати і знижувати ризики. На суму боргових зобов’язань випускалися облігації, що їх продавали інвесторам (банкам, страховим компаніям, пенсійним, хеджінговим і урядовим інвестиційним фондам, муніципалітетам тощо) по всьому світу, а отримані кошти знову використовували для видачі іпотечних кредитів. Вважалося, що подібна модель дає можливість розподіляти активи з різноманітними категоріями ризику серед якомога більшої кількості учасників і знижувати системні ризики. Продаючи боргові зобов’язання, банки одержували ліквідність, що спрямовувалася на видачу нових кредитів, борги за якими, своєю чергою, також перетворювали на цінні папери. Ці облігації мали вищий інвестиційний рейтинг надійності й користувалися величезним попитом як об’єкт прибуткового розміщення капіталів.

Важливим результатом сек’юритизації було те, що “виробники” іпотеки — комерційні банки й іпотечні компанії — не мали більше стимулів перевіряти платоспроможність боржників і знижували стандарти видачі позик, оскільки їхній основний дохід залежав тепер не від платежів за заставними, а від продажу їх інвесторам. Інвестиційні банки отримували дохід від своєї посередницької діяльності в процесі сек’юритизації, зокрема купували заставні у “виробників” і продавали випущені на їхній основі цінні папери кінцевим інвесторам. Чим більше вони продавали цінних паперів, тим більшим був їхній дохід. Рейтингові агенції також мали сильний стимул присвоювати вищий рейтинг надійності цінним паперам, забезпеченим заставними. Зрештою сек’юритизація перетворилася на процес, що породжує стимул до спотворення реальної картини й ігнорування кредитних ризиків

у палкому бажанні отримати якомога більший прибуток. Оцінювання ризику неповернення боргу фактично не проводили, оскільки передбачалося, що за даної кон'юнктури ціни на нерухомість і далі зростатимуть, тож виходить, якщо покупець виявиться неплатоспроможним, іпотеку можна буде легко рефінансувати, тобто отримати новий кредит, щоб розплатитися за старою заставною, або продати нерухомість за вищою ціною.

У результаті цього утворилася величезна спекулятивна боргова піраміда, здатна існувати доти, доки завдяки дешевому кредиту зростає вартість активів і ці активи можуть приносити високий дохід. Однак ця стратегія спрацювала лише доти, доки ціни на житло зростали. Із припиненням зростання цін у 2006 році вона перестала бути дієвою. Структурною перешкодою подальшого спекулятивного зростання стала тенденція зниження у США реальної заробітної плати, котру намагалися компенсувати кредитною експансією як джерелом споживчого попиту. Проте у підсумку цей паліативний механізм підтримки рівня споживання виявився вичерпаним. Надлишкова пропозиція на ринку нерухомості призвела до зниження вартості будинків. Перетворені на цінні папери боргові зобов'язання виявилися "токсичними". Відбулося нагромадження токсичних боргових зобов'язань, коли сума боргу перевищила виторг від перепродажу нерухомості, а похідні активи, кінцевим джерелом доходу яких були покупці будинків, стали для своїх власників пасивами. Банки, баланси яких були по вінця сповнені токсичними активами, опинилися у скруті. У найгіршому становищі була тепер ціла низка найбільших інвестиційних банків, включно з сумнозвісним "Lehman Brothers". З огляду на те, що кожен із них залучений у низку найважливіших ринків, їхній крах, погіршивши фінансове становище пов'язаних з ними контрагентів, спричинив ланцюгову реакцію в усій світовій фінансовій системі.

Про масштаб тодішніх проблем свідчило банкрутство найбільшого страхового гіганта — компанії "AIG", що займалася страхуванням кредитних ризиків. Це було свідченням краху банківської системи США, і для її порятунку був розроблений надзвичайний план, що передбачав розв'язання кризи ліквідності потоками грошової емісії та викупом у банків поганих боргів. Негативні наслідки банкрутств не обмежилися фінансовою системою. Дія їх поширилася на так звану реальну економіку, адже впливала на вартість активів і доступність кредитів. За деякими підрахунками, втрати і стискання банківського капіталу на 100 млрд доларів призводить до трильйонного скорочення банківських позик і відповідного скорочення ділових інвестицій та споживчих витрат. Згідно з цими розрахунками, банківські втрати в 1 трлн доларів мають призвести до скорочення банківських позик на 10 трлн доларів, а це надто жорстокий удар по економіці [Moseley, 2009]. Під впливом "кредитного краху" світова економіка почала скочуватися в повномасштабну глобальну депресію.

Пояснення виникнення глобальної кризи кризою високоризикованих іпотечних кредитів, за якою розпочалася фінансова криза, являє собою пояснення з точки зору причин короткострокового кон'юнктурного характеру. Цього пояснення, що включає посилення на безвідповідальну поведінку спекулянтів, недосконалість фінансової системи, вади регуляторної

політики, “провал інститутів”, недостатньо. Крім того, що воно є поверховим, таке пояснення передбачає, що кризу можна приборкати введенням нових правил і стандартів, установленням “нової фінансової архітектури”, простою зміною фінансової політики. Проте сам масштаб кризи, що, за загальним визнанням, є найбільшою від часів Великої депресії 1929–1933 років, указує на більш фундаментальний характер проблеми.

Вибух спекулятивної бульбашки ринку нерухомості у США прислужився безпосереднім імпульсом, що запустив механізм кризи. Утім, це була лише одна із багатьох спекулятивних бульбашок, надутих у світовій економіці впродовж останніх тридцяти років. Чинником, що активізував їх “надування”, є запроваджувана ФРС США політика низьких відсоткових ставок, що стимулювала кредитну експансію, яка дала змогу збільшити споживчі й інші витрати за рахунок зростання хвилі боргу. І проблема в тому, що ця тривала політика, котра підживлювала економічне зростання за рахунок збільшення боргу, сягнула своєї межі. Таким чином, історичну кон’юнктуру, що створила комбінацію причин, які зумовили сучасну глобальну кризу, треба перенести на тридцять років назад, у 1980-ті, коли розпочалася реалізація нової неоліберальної економічної стратегії. Однак це не все. Поширена думка, ніби нинішня фінансова криза є причиною економічної, хибна. Насправді все відбувається “з точністю до навпаки”. Та неоліберальна стратегія дерегулювання і лібералізації фінансів, наслідком якої стало надування спекулятивної бульбашки активів, сама є наслідком економічної кризи надвиробництва, що уразила світову капіталістичну економіку на рубежі 1970-х років. Непевні кризові тенденції тих років і становлять фундамент, на якому могла виникнути фінансова криза у 2008 році. Унаслідок тривалої стагнації, що охопила економіку капіталістичних країн, та зниження норми інвестицій у нефінансовому секторі утворився надлишок фінансового капіталу, який шукає прибуткового застосування. Оскільки потреба нефінансових корпорацій у кредитах знизилася, банки й інші фінансові установи почали знаходити вихід у наданні кредитів робітникам, заробітна плата яких стагнувала і які потребували кредитів, щоб фінансувати споживання, особливо купівлю житла. Частка банківських позик домогосподарствам зросла від 30% у 1970-му до 50% у 2006-му. Своєю чергою, співвідношення боргів і доходів домогосподарств зросло від 60% у 1970-му до 100% у 2002-му і 140% у 2007 році. Оскільки верства платоспроможних робітників була відносно невеликою, банки почали видавати кредити навіть робітникам із низькими доходами, чия здатність виплачувати борг була сумнівною. Так і виник феномен *subprime mortgages*, частка яких в іпотечних кредитах зросла від 7% у 2000-му до 20% у 2006 році [Moseley, 2009].

Отже, нинішня глобальна фінансово-економічна криза є завершальною фазою тривалого історичного періоду, в якому надвиробництво спостерігається з часів економічної кризи кінця 1960-х — початку 1970-х років. Такі кризи є завершальним моментом періодичної моделі капіталістичного розвитку, в якій тривалі піднесення (як, наприклад, період 1945–1973 років), пов’язані з існуванням усталених моделей нагромадження, змінюються тривалими спадами (як, наприклад, від початку 1970-х і дотепер). На цій

завершальній стадії будь-який економічний шок може спричинити різкий обвал, як це зробив крах ринку високоризикованих іпотечних кредитів у 2007 році і як попередні шоки зумовлювали загальні кризи у 1820-х, 1870-х, 1930-х і 1970-х роках. Наприклад, Великій депресії 1930-х років передувала фінансова спекуляція, але саме фундаментально хиткий стан економіки, вже сформований до 1929 року, призвів до того, що біржовий крах викликав глибоку економічну кризу. Щось подібне відбувається і зараз. Тому обмежуватися розглядом кризи, що вибухнула 2008-го, суто з точки зору короткострокової кон'юнктури, що склалася на той час, означає ігнорувати складний історичний процес, що сягає корінням початку 1970-х років. Основу цього процесу становить динаміка капіталістичного нагромадження. Різноманітні історичні чинники, процеси та події опосередковують іманентну логіку розвитку капіталізму і формують довгострокову кон'юнктуру, що визначає динаміку особливого історичного періоду розвитку капіталізму. Отже, щоб відповісти на запитання, як і чому виникла нинішня глобальна фінансово-економічна криза, котра веде до зламу глобального капіталістичного порядку і загрожує людству тривалими депресіями й війнами, необхідно розглянути структурні суперечності капіталістичної системи, породжувані ними кризові тенденції і те, як вони виявлялися, перетворювалися на довгострокову історичну кон'юнктуру, що визначає стадію капіталістичного розвитку, розпочату 1970-ми роками.

Структурно-історичні тенденції капіталістичного нагромадження

Коли ми починаємо осмислювати сучасну глобальну кризу, не завадить пригадати одну думку американського соціолога-веберіанця Р.Коллінза: “Незважаючи на наше знання багатьох дисциплін і прославлення інтелектуального розмаїття, ми маємо той випадок, коли ... одна з теорій на голову вища за інші в тому, що стосується кризових механізмів і напрямів довгострокових структурних змін”. Ця теорія — марксизм (див.: [Коллінз, 2009: с. 196]). З точки зору марксизму, капіталізм являє собою суспільну систему, рушійною силою якої є жага прибутку і нагромадження капіталу, безупинне самозбільшення вартості через привласнення додаткової вартості, що її виробляє клас безпосередніх виробників і що виникає із різниці між вартістю робочої сили робітника і вартістю, яку створює робітник у процесі виробництва. Процес безупинного нагромадження капіталу характеризується глибокими внутрішніми суперечностями, що становлять рушійну силу розвитку капіталізму й одночасно породжують низку його кризових тенденцій. Таким чином, марксизм убачає причину криз у дії внутрішніх механізмів капіталістичної системи. Унаслідок цього капіталізм узагалі можна розглядати як систему з іманентно властивою їй тенденцією до надвиробництва і стагнації, що зумовлено логікою її розвитку та функціонування.

Маркс не завершив створення єдиної теорії кризи. І в марксистській літературі, присвяченій теорії капіталістичного відтворення, при аналізі криз акценти роблять на різноманітних механізмах породження їх, таких як закон тенденції середньої норми прибутку до зниження, недоспоживання,

перенагромодження капіталу, надвиробництво, виникнення надлишку виробничих потужностей, переінвестування, порушення пропорцій між різними підрозділами суспільного виробництва тощо. Проте у Марксовій спадщині є важливі посилення на те, що ключовим механізмом, котрий генерує кризові структурні тенденції капіталізму, є дія виявленого К.Марксом закону тенденції середньої норми прибутку до зниження. Сам Маркс розглядав його як найважливіший закон сучасної політичної економії. Якщо стисло, суть цього закону зводиться до того, що розвиток продуктивних сил за капіталізму, технічний прогрес веде до виникнення тенденції до зниження середньої норми прибутку. У довгостроковій перспективі це підтримує можливість продовження нагромодження капіталу і позбавляє існування капіталізму його історичних виправдань. Конкретніше механізм дії зазначеної тенденції виглядає так.

Як відомо, джерелом капіталістичного прибутку є додаткова вартість, реалізовувана на ринку. У процесі нагромодження капіталу реалізація зрослої додаткової вартості потребує розширення ринку, одним із джерел чого виступає зростання реальної зарплати відповідно до зростання продуктивності праці. Але це суперечить іншому аспекту нагромодження капіталу. Сама додаткова вартість виникає із різниці величин між оплаченою і неоплаченою частиною робочого часу. Чим вища частка додаткової праці порівняно з часткою необхідної праці, тим вища додаткова вартість. Звідси виникає прагнення капіталістів до зниження витрат виробництва шляхом зниження необхідної праці порівняно із додатковою. Для цього, з одного боку, капітал стримує зростання реальної зарплати, тобто посилює експлуатацію робітників, що веде до зниження платоспроможного попиту робітників. З іншого боку, він створює нові методи виробництва, які підвищують продуктивність праці, а відтак, додаткову вартість. До збільшення виробництва завдяки введенню нових засобів виробництва на підставі нових технологій, що знижують витрати й підвищують продуктивність праці, капіталістів спонукає також конкуренція. Введення нових засобів виробництва підвищує ефективність виробництва і конкурентоспроможність капіталістичних підприємств, які здійснили оновлення основного капіталу, підвищує їхній індивідуальний прибуток. Проте мірою його відновлення в усій економіці відбувається скорочення маси додаткової вартості.

Застосування нових машин і технологій, разом із підвищенням технічної будови капіталу, приводить до зростання його органічної будови. Це означає, що нагромодження капіталу характеризується постійним збільшенням частки капіталу, інвестованого в засоби виробництва щодо частки, інвестованої в робочу силу, тобто збільшенням частки постійного капіталу стосовно змінного. Оскільки робоча сила є єдиним джерелом вартості та оданої вартості, і ця додана вартість має збільшувати зрослу масу капіталу, зменшення кількості застосовуваної робочої сили означає, що високотехнологічний капітал створює меншу додаткову вартість. Інакше кажучи, у зрослій кількості споживчих вартостей тепер утілюється менша кількість додаткової вартості. Отже, норма прибутку знижується. Зростання продуктивності праці та зниження норми прибутку є двома аспектами одного процесу нагромодження капіталу. Слід зазначити, що знижується саме норма, а

не маса прибутку. Остання може зростати, навіть якщо перша знижується. Виникає ситуація, коли частина капіталістів не в змозі одержувати середній прибуток або додаткову вартість, достатню для відтворення капіталу. Тобто значна маса капіталу, що виникла в процесі нагромадження, не може бути прибутково реалізована. Це свідчить про виникнення перенагромадження капіталу.

Таким чином, розширення капіталістичного виробництва, тобто сам процес капіталістичного нагромадження, породжує тенденцію норми прибутку до зниження, долати яку стає дедалі важче. Це саме тенденція в тому сенсі, що її дія опосередкована дією протилежних чинників. Один і той самий процес — технічний прогрес, відновлення основного капіталу — є джерелом як указаної тенденції, так і контртенденцій, що стримують або припиняють її дію. Адже капітал намагається подолати тенденцію норми прибутку до зниження через розвиток нових методів виробництва, котрі б уможливили збільшення додаткової вартості. Це дає можливість створити умови для відновлення ба навіть збільшення норми прибутку. До цих умов належать посилення експлуатації, що дає змогу збільшити норму додаткової вартості, збільшення виробництва відносної додаткової вартості, наприклад шляхом прискорення роботи, або збільшення виробництва абсолютної додаткової вартості за рахунок збільшення тривалості робочого дня, здешевлення елементів постійного капіталу, оплата робочої сили, нижча за її вартість, відносне перенаселення і збільшення резервної армії праці, завоювання нових ринків. Проте чим більшою мірою технологічний прогрес підвищує продуктивність праці та знижує кількість живої праці, тим сутужніше стає збільшувати масу додаткової вартості на величину, достатню для збереження загальної норми прибутку. Результатом є подолання контртенденцій посилюваною тенденцією середньої норми прибутку до зниження. Зниження норми прибутку можна було б компенсувати збільшенням маси прибутку, для чого необхідним є розширення виробництва. Однак межею збільшення останнього є обмеженість платоспроможного попиту, котрий відстає від зростання виробництва. У результаті розширення виробництва без урахування меж ринку відбувається порушення пропорційності різних елементів відтворювального процесу, і з формальної можливості криза перетворюється на дійсність.

Таким чином, виникає криза перенагромадження, двома боками якої є надвиробництво на одному полюсі та недоспоживання на іншому. Головною проблемою за цих умов стає пошук способу поглинання надлишкового капіталу, тобто нових додаткових сфер прибуткового застосування капіталу, які б утримували систему від занурення в кризу. Зважаючи на дію тенденції середньої норми прибутку до зниження, можна погодитися з представниками марксистської школи часопису “Monthly Review”, що природною тенденцією розвитку капіталізму є саме тенденція до стагнації. З цієї точки зору періодичні кризи перенагромадження являють собою не так тимчасові перерви в процесі прискореного нагромадження й економічного зростання, як прояв збільшуваних довгострокових обмежень нагромадження капіталу. Хронічне перенагромадження у виробництві обмежує нагро-

мадження капіталу, скорочуючи прибутки, очікувані від нових інвестицій, і готовність здійснювати нові капіталовкладення.

Щоб продовжити зростання, капіталістична економіка мусить постійно відшукувати нові джерела збільшення додаткової вартості. Без великомасштабних епохальних інновацій, здатних трансформувати і стимулювати економіку, капіталістична система може перебувати у стані стагнації невідомо тривалий час.

В історії капіталізму тривалі періоди сталого економічного зростання ініціювалися комбінацією історично зумовлених чинників, сукупність яких породжувала унікальні способи подолання тенденції до стагнації. Ці чинники становили зростання військових витрат і воєнної промисловості в процесі підготовки і ведення війн; руйнацію економіки та її відродження у повоєнний період; відкриття нових ринків, джерел сировини і робочої сили шляхом включення у світове капіталістичне господарство (СКГ) і периферизації в його рамках нових географічних зон у перебігу колоніальної експансії або набуття сфер впливу; технологічні й організаційні інновації, що передбачають великі інвестиції капіталу і створення нового типу інфраструктури; нові ділові практики; створення нових соціальних та економічних структур, що забезпечуватимуть здійснення певної соціальної й економічної політики; нові форми взаємозв'язку між ядром і периферією як двома частинами єдиного СКГ. Утворення складного комплексу взаємозалежних соціально-класових сил, форм і моделей соціально-класових відносин, суспільних структур, механізмів та інститутів, що давали змогу в підсумку долати тенденцію до стагнації, приводило, якщо їхня дієвість була відносно тривалою, до консолідації певних моделей регулювання або режимів нагромадження. Іншими словами, певна усталена комбінація зазначених чинників породжувала історичну просторово-часову конфігурацію СКГ, яка забезпечувала стабільне нагромадження капіталу і яку, відтак, можна позначити терміном "історичний режим нагромадження капіталу", якщо скористатися термінологією школи регулювання. Зазначені історичні режими нагромадження виводили капіталізм на нові шляхи розвитку, надавали йому новий подих.

Поєднання відзначених чинників зазвичай генерувало більш-менш тривалі особливі етапи економічного піднесення в розвитку капіталізму, котрі одні дослідники пов'язували з довгими хвилями Кондрацьєва, інші — з системними циклами нагромадження капіталу, треті — з існуванням особливих суспільних структур нагромадження і способів регулювання капіталістичної економіки.

У світлі викладеного теоретичного аналізу структурних тенденцій процесу капіталістичного відтворення в наступних статтях планується розглянути, яким чином капіталістичний розвиток призвів до виникнення сучасної глобальної кризи. При цьому важливо порівняти нинішню кризу із попередніми періодами значної нестабільності та кризи світової капіталістичної системи. Виявлення їхньої подібності та відмінностей між ними вможливить розкриття значення сучасної кризи, якщо розглянути її в ширшому історичному контексті.

Джерела

- Арриги Дж.* Адам Смит в Пекине: Что получил в наследство XXI в. / Арриги Дж. — М. : Ин-т обществ. проектирования, 2009. — 456 с.
- Арриги Дж.* Глобальное правление и гегемония в современной миросистеме / Дж. Арриги // Прогнозис. — 2008. — № 3. — С. 3–18.
- Арриги Дж.* Динамика кризиса гегемонии / Дж. Арриги // Свободная мысль. — 2005. — № 1. — С. 4–20.
- Бродель Ф.* История и общественные науки. Историческая длительность // Философия и методология истории / Ф. Бродель. — М. : Прогресс, 1977. — С. 115–141.
- Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. Т. 1: Структуры повседневности / Бродель Ф. — М. : Прогресс, 1986. — 622 с.
- Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. Т. 2: Игры обмена / Бродель Ф. — М. : Прогресс, 1988. — 632 с.
- Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. Т. 3: Время мира / Бродель Ф. — М. : Прогресс, 1992. — 679 с.
- Валлерстайн И.* Изобретение реальности времени пространства: к пониманию нашей исторической системы / И. Валлерстайн // Время мира: альманах; вып. 2: Структура истории / под ред. Н.С. Розова. — Новосибирск: Сибир. хронограф, 2001. — С. 102–117.
- Грамши А.* Американизм и фордизм // Избранные произведения: в 3 т. / Грамши А. — М. : Иностран. литература, 1959. — Т. 3. — С. 416–456.
- Коллинз Р.* Технологический сдвиг и капиталистические кризисы / Р. Коллинз // Прогнозис. — 2009. — № 2. — С. 196–209.
- Хобсбаум Э.* Век капитала. 1848–1875 / Хобсбаум Э. — Ростов н/Д: Феникс, 1999. — 478 с.
- Хобсбаум Э.* Век империи. 1875–1914 / Хобсбаум Э. — Ростов н/Д: Феникс, 1999. — 544 с.
- Хобсбаум Э.* Век революции. Европа 1789–1848 / Хобсбаум Э. — Ростов н/Д: Феникс, 1999. — 480 с.
- Aglietta M.* Capitalism at the Turn of the Century: Regulation Theory and the Challenge of Social Change / M. Aglietta // New Left Review. — 1998. — Vol. I/232 (Nov.–Dec.). — P. 41–90.
- Aglietta M.* Phases of US Capitalist Expansion / M. Aglietta // New Left Review. — 1978. — Vol. I/110 (July–Aug.). — P. 17–28.
- Aglietta M.* World Capitalism in the Eighties / M. Aglietta // New Left Review. — 1982. — Vol. I/136 (Nov.–Dec.). — P. 5–41.
- Arrighi G.* Hegemony Unraveling—I / G. Arrighi // New Left Review. — 2005a. — Vol. II/32 (March–Apr.). — P. 32–80.
- Arrighi G.* Hegemony Unraveling—II / G. Arrighi // New Left Review. — 2005b. — Vol. II/33 (May–June). — P. 83–116.
- Arrighi G.* Spatial and Other ‘Fixes’ of Historical Capitalism / G. Arrighi // Journal of World-Systems Research. — 2004. — Vol. 10, № 2. — P. 527–539.
- Arrighi G.* The Long Twentieth Century: Money, Power and The Origins of Our Time / Arrighi G. — L. ; N. Y. : Verso, 1994. — 400 p.
- Beaud M.* A History of Capitalism, 1500–2000 / Beaud M. — N. Y. : Monthly Review Press, 2002. — 348 p.
- Brenner R.* The Regulation Approach: Theory and History / R. Brenner, M. Glick // New Left Review. — 1991. — Vol. I/188 (July–Aug.). — P. 45–119.
- Callinicos A.* Epoch and Conjuncture in Marxist Political Economy / A. Callinicos // International Politics. — 2005. — Vol. 42. — P. 353–363.

Davis M. “Fordism” in Crisis: A Review of Michel Aglietta’s “Régulation et crises: L’expérience des Etats-Unis / M. Davis // Review (Fernand Braudel Center). — 1978. — Vol. 2, № 2. — P. 207–269.

Duménil G. Neoliberalism and its crisis [Ressource électronique] / G. Duménil, D. Lévy. — Paris : EconomiX, PSE, 2011. — Mode of access : <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2011l.pdf>. (2011d).

Duménil G. The crisis of neoliberalism as a stepwise process [Ressource électronique] / G. Duménil, D. Lévy. — Paris : EconomiX, PSE, 2011. — Mode of access : <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2011k.pdf>. (2011c).

Duménil G. The crisis of the early 21st century: A critical review of alternative interpretations [Ressource électronique] / G. Duménil, D. Lévy. — Paris : Paris-Jourdan Sciences Économiques, 2011. — Mode of access : <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2011e.pdf>. (2011a).

Duménil G. The crisis of the early 21st century: General Interpretation, Recent Developments, and Perspectives [Ressource électronique] / G. Duménil, D. Lévy. — Paris : Paris-Jourdan Sciences Économiques, 2011. — Mode of access : <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2011h.pdf>. (2011b).

Duménil G. The crisis of the Early 21st century: Marxian Perspectives [Ressource électronique] / G. Duménil, D. Lévy. — Mode of access : <http://www.jourdan.ens.fr/levy/dle2012f.htm>. (2012).

Dynamics of Global Crisis / S. Amin, G. Arrighi, A.G. Frank, I. Wallerstein. — N. Y. : Monthly Review Press, 1982. — 248 p.

Gordon D. Inside and Outside the Long Swing: The Endogeneity/Exogeneity Debate and the Social Structures of Accumulation Approach / D. Gordon // Review (Fernand Braudel Center). — 1991. — Vol. 14, № 2. — P. 263–312.

Gordon D. The Global Economy: New Edifice or Crumbling Foundations? / D. Gordon // New Left Review. — 1988. — Vol. I/168 (March–Apr.). — P. 24–64.

Hobsbawm E.J. The General Crisis of the European Economy in the 17th Century / E.J. Hobsbawm // Past & Present. — 1954b. — № 5. — P. 33–53.

Hobsbawm E.J. The Crisis of the 17th Century—II / E.J. Hobsbawm // Past & Present. — 1954a. — № 6. — P. 44–65.

Jessop B. Regulation theories in retrospect and prospect / B. Jessop // Economy and Society. — 1990. — Vol. 19, № 2. — P. 153–216.

Koivisto J. Conjuncture, politico-historical / J. Koivisto, M. Lahtinen // Historical Materialism. — 2012. — Vol. 20, № 1. — P. 267–277.

Kotz D. Neoliberalism and the Social Structure of Accumulation Theory of Long-Run Capital Accumulation / D. Kotz // Review of Radical Political Economics. — 2003. — Vol. 35, № 3. — P. 263–270.

Kotz D. The Final Conflict: What Can Cause a System-Threatening Crisis of Capitalism? / D. Kotz // Science & Society. — 2010. — Vol. 74, № 3. — P. 362–379.

Kotz D. The Financial and Economic Crisis of 2008: A Systemic Crisis of Neoliberal Capitalism / D. Kotz // Review of Radical Political Economics. — 2009. — Vol. 41, № 3. — P. 305–317.

Maclean B. Kôzô Uno’s Principles of Political Economy / B. Maclean // Science & Society. — 1981. — Vol. 45, № 2. — P. 212–227.

McDonough T. Social Structures of Accumulation: A “Punctuated” View of Embeddedness / T. McDonough // American Journal of Economics and Sociology. — 2011. — Vol. 70, № 5. — P. 1234–1247.

Moseley F. The U.S. economic crisis: Causes and solutions [Electronic resource] / F. Moseley. — Access mode : <http://www.isreview.org/issues/64/feat-moseley.shtml> (2009).

Rosenberg J. Globalization Theory: A Post Mortem / J. Rosenberg // International Politics. — 2005. — Vol. 42. — P. 2–74.

Tabb W.K. Marxism, Crisis Theory and the Crisis of the Early 21st Century / W.K. Tabb // *Science & Society*. — 2010. — Vol. 74, № 3. — P. 305–323.

The Age of Transition: Trajectory of the World-System, 1945–2025 / [T.K. Hopkins, I. Wallerstein (coordinators)]. — L. : Zed Books, 1996. — 278 p.

Trevor-Roper H.R. The General Crisis of the 17th Century / H.R. Trevor-Roper // *Past & Present*. — 1959. — № 16. — P. 31–64.

Wallerstein I. Braudel and Interscience. A preacher to Empty Pews / I. Wallerstein // *Review (Fernand Braudel Center)*. — 2001. — Vol. 24, № 1. — P. 3–12.

Wallerstein I. Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the World-System / I. Wallerstein // *International Sociology*. — 2000. — Vol. 15, № 2. — P. 249–265.

Wallerstein I. Long Waves as Capitalist Process / I. Wallerstein // *Review (Fernand Braudel Center)*. — 1984. — Vol. 7, № 4. — P. 559–575.

Wallerstein I. SpaceTime as the Basis of Knowledge [Electronic resource] / I. Wallerstein. — Access mode : <http://www2.binghamton.edu/fbc/archive/iwsptm.htm> (s.a).

Wallerstein I. Structural Crises / I. Wallerstein // *New Left Review*. — 2010. — Vol. II/62 (March–Apr.). — P. 133–142.

Wallerstein I. The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the European World-Economy in the Sixteenth Century / Wallerstein I. — N. Y. : Academic Press, 1974. — 410 p.

Wallerstein I. The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750 / Wallerstein I. — N. Y. : Academic Press, 1980. — 370 p.

Wallerstein I. The Modern World-System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy / Wallerstein I. — N. Y. : Academic Press, 1989. — 372 p.

Wallerstein I. The Three Instances of Hegemony in the History of the Capitalist World-Economy / I. Wallerstein // *International Journal of Comparative Sociology*. — 1983. — Vol. 24, № 1–2. — P. 100–108.

Wallerstein I. The Time of Space and the Space of Time: The Future of Social Science / I. Wallerstein // *Political Geography*. — 1998a. — Vol. 17, № 1. — P. 71–82.

Wallerstein I. Time and Duration: The Unexcluded Middle, or Reflections on Braudel and Prigogine / I. Wallerstein // *Thesis Eleven*. — 1998b. — № 54. — P. 79–87.

Wallerstein I. Typology of Crises in the World-System / I. Wallerstein // *Review (Fernand Braudel Center)*. — 1988. — Vol. 11, № 4. — P. 581–598.

Wallerstein I. Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth Century Paradigms / Wallerstein I. — Cambridge : Polity Press, 1991. — 286 p.

Van Der Pijl K. From Gorbachev to Kosovo: Atlantic rivalries and the re-incorporation of eastern Europe / K. Van Der Pijl // *Review of International Political Economy*. — 2001. — Vol. 8, № 2. — P. 275–310.